

ՀԵՉԱԿ

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԿԱՆ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՏԱՍՆԵՒՈՒԹԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 3

1905, ՄԱՅԻՍ

ԱԶԱՏՈՒՄ՝...

«Ազատութիւն, ազատութիւն»...

Տասնեակ տարիներէ ի վեր, կը թոթովենք, կը հառաչենք, կը մայենք, կը զառանցենք, կ'երգենք ու կը բացազանչենք այս բառը, և դեռ մենէ չատ քիչերը հասկցած են անոր ճշմարիտ ու ամբողջական նշանակութիւնը...

«Ազատութիւն, ազատութիւն»...

Նալըանդեանէն սկսեալ մինչև մեր վերջին հայրենասէր հազներգուն՝ ամէն լարի ու եղանակի վրայ հնչեցուցած են զայն մեր ականջներուն, ու մեր հայրենասիրական ու յեղափոխական դրականութեան ամբողջ արձակը բոլորովն ձօնն եղած է այդ դիմապատկան բառին, բայց դեռ անոր բոլոր իմաստը տարտամ ենթադրութիւն մը, գրեթէ դադարիք մըն է մենէ մեծագոյն մասին համար...

«Ազատութիւն, ազատութիւն»...

Սպանդանոց տարուող անգիտակից արջառի մը պէս քշուեցանք, հրմշակուեցանք անոր անդիմադրելի ողբեցուցիչէն, առանց անդրադառնալու թէ ո՞ր կ'առաջնորդուէինք, անիկա մեր առջև բացառ բանտերու, կախաղաններու և ամբողջ արիւնի ճամբան՝ ուր իրեն զոհ ու ողջակէզ եղանք հազարներով, բայց չի հասկըցանք ու դեռ չենք գիտեր՝ թէ ի՞նչ էր, ի՞նչ ըսել կ'ուզէր և մանաւանդ ի՞նչ կը պահանջէր ան մենէ...

«Ազատութիւն, ազատութիւն»...

Ի՞նչ է, ի՞նչ կ'ուզես, հայ ստրուկ, որ «Ազատութիւն» կը հեւաս, կը կանչես, կը մաղթես շարունակ... Ի՞նչ է «Ազատութիւն»ը քեզի համար, ս՛րկից և ի՞նչպէս պիտի դայ ան... Երէկ դուրսէն և հեռուններէն, օտար ու անկարեկիր հեռուններէն, սպասեցիր, ականալեցիր զայն հոգեկին, ու քիթի-բերնի վրայ ինկար ճղակտոր ու յուսախաբ... Արիւն կար միայն չորս դիդ, արիւն, աւեր ու արհաւիրք... Խենթեցա՛ր, անիծեցի՛ր, սահմուկեցա՛ր... Ի՛նչ, ա՛յս էր եղեր գինը քու երազած «Ազատութեան»... Բայց ա՛յս գնով ալ չէր ի դար ան... Պահ մը յուսահատեցար անկէ, դառնացար անոր դէմ, ուրացար զայն... Չի հասկցա՛ր, ու չի կրցա՛ն հասկցնել քեզի, թէ ի՞նչու չէր եկեր «Ազատութիւն»ը, հակառակ ա՛յնքան զոհերու և նախճիրներու... Ու հազիւ Արիւնի Միլճաւանջէն աչքերդ վերաբացած՝ սկսար՝ առջի պէս՝ նորէն հեռունները, դուրսերը դարձնել

նայուածքդ, և յուսալ, առանց անդամ մը ներսիդիդ դառնալ նայիլ փորձուելու... Եւ հիմա «Ազատութիւն» կը հեւաս, կը կանչես, կը մաղթես վերստին...

«Ազատութիւն, ազատութիւն»...

Ի՞նչ է, ի՞նչ կ'ուզես, հայ ստրուկ, անօթի՞ ես, — բայց «Ազատութիւն»ը պատրաստ սեղան մը չէ՛ որ քեզի հրամցեն և որուն առջև թեւերդ սոսթես ու նստիս՝ փորդ կշտացնելու...

«Ազատութիւն, ազատութիւն»...

Ի՞նչ է, ի՞նչ կ'ուզես, հայ ստրուկ, քեզ կ'անիրաւե՞ն, կը տանջե՞ն, կը հալածե՞ն, — բայց «Ազատութիւն»ը երանութեան, խաղաղութեան ու ապահովութեան երազախարհ մը չէ՛ որ յանկարծ փոխադրուելով պիտի դերձ ըլլայիր այլևս մարդկային բոլոր շարիքներէն...

«Ազատութիւն, ազատութիւն»...

Ի՞նչ է, ի՞նչ կ'ուզես, հայ ստրուկ, քու կի՞նդ կը բռնաբարեն, — բայց «Ազատութիւն»ը խղճամիտ ոստիկան մը չէ՛ որ միշտ պատրաստ ըլլար ու փութար քու պատիւդ պաշտպանելու...

«Ազատութիւն, ազատութիւն»...

Ա՛լ հերիճ այդ բառը, հայ ստրուկ, հերիճ այդ բառը, զոր կը կրկնես ու կը կրկնես, և զոր չես հասկընար շարունակ... Եւ արդէն «Ազատութիւն»ը անիրմաստ բառ մը պիտի մնայ քեզի համար, մինչև որ դուն քու հոգիդ մէջն իսկ չզգաս անոր իմաստը... «Ազատութիւն»ը պարզ և մը չէ՛ որ պիտի ըլլայ քեզի, չնորհք մը չէ՛ որ պիտի թափի քու վրայ, և որուն կարծեցիր, ու կը յամառիս կարծել մինչև հիմա՝ թէ արժանացած ես՝ տառապած, բռնաբարուած, արիւնոտած ըլլալուդ համար... «Ազատութիւն»ը նախախնամական ձեռք մը չէ որ քեզի պիտի երկնար և քեզ պիտի պաշտպանէր Բռնութեան ու անոր հարուածներուն դէմ... «Ազատութիւն»ը քենէ դուրս ու քեզի համար պատրաստուած վիճակ մը չէ՛ որ արտաքին բերմունքներու և անակնկալ պարագաներու ձեռնադուլութեամբ պիտի ստեղծուէր ու քու գոյութեանդ բաղձալի պայմանը պիտի դառնար, այլ անիկա քու մէջդ է ու քու մէջդ՝ միայն դուրս պիտի կրնայ դալ... «Ազատութիւն»ը քու մէջդ է ու դուն չես զգար զայն, ու դուն կը խեղդես, կը բռնաբարես անոր կեանքը քու ներսիդիդ, և ի՞նչպէս կ'ուզես որ Բռնութիւնը քեզի խնայէ, երբ դուն «Ազատութիւն»ը կը սպաննես, կը գերեզմանես քու մէջդ... «Ազատութիւն»ը ծնէ՛ որ «Ազատութիւն»ը ապրիս... Ու մէ՛կ վայրկեան մըն ալ

եթէ զայն ապրիս՝ նորէն ազատ մարդն եղած պիտի ըլլաւ դուռն... Ապրիլուն ու Ազատութեան բարիքները վայելելուն մէջ չէ՛ միայն «Ազատութիւն»ը, այլ ազատ ըլլալէ չի դադարելու հասար մեռնելուն մէջ մանաւանդ...:

Ուրեմն, հայ ստրուկ, «Ազատութիւն»ը ուրիշէն ակնկալելի է զայն՝ օր մը՝ քու ճամբուդ վրայ գտնել յուսալէ առաջ՝ նախ դո՛ւն ազատէ ինքզինքդ, — Ազատութիւն...:

Ազատութիւն՝ վախէն, որ քեզի սարսափահար կը փախցնէ մահուան առջեւէն, երբ կրնայիր, իբրեւ մարդ, զայն դիմագրաւել արհամարհոտ ու մարմարեղէն ճակատով մը, վախէն՝ որ քեզի չապրեցներ սակայն, այլ որ քեզ կը մատնէ ողորմելի մահացումներուն ու ամօթալի մորթոտումներուն, վախէն՝ որ ամէն նուիրականութիւն կոխտուել, ամէն առնականութիւն սմբեցնել, ամէն արժանապատուութիւն ուրանալ կուտայ քեզի...:

Ազատութիւն՝ վախէն, ազատութիւն՝ փորիդ ու զգայաբանքներուդ գերութենէն, ազատութիւն՝ արծաթին ու ոսկին ժանգէն, ազատութիւն՝ եսասիրութեան ու անտարբերութեան գետնաքարշ հաշիւներէն, ազատութիւն, պատրական երկինքներու ապաւինումէն, ազատութիւն՝ կեղծիքէն, վատութենէն և Ստրկութեան բոլոր կեղտերէն ու կեղեկներէն...:

Ա.ՉԱՏՈՒԷ՛...:

ՅԻՇԼՏԱԿԱՆՈՒՄ

Հնչակեան կեդրոնական վարչութիւնը հետեւեալ յիշատակադիրն ուղղած է եւրոպական մեծ պետութեանց արտաքին գործոց նախարարներուն և անոնց Կ. Պոլսոյ դեսպաններուն:

Վսեմափայլ Տէր,

1895 ին՝ փոքր Ասիոյ ողբալի դէպքերէն յետոյ, որոնց հայկական ընդհանուր ջարդերը յաջորդեցին՝ Զէյթունցիները, տեսնելով որ իրենց կեանքը, իրենց գոյութիւնը վտանգի տակ է՝ պարտաւորուեցան գէնք վերցնել: Թէ՛ կանոնաւոր զինուորներու և թէ՛ թուրք կառավարութեան իսկ հաշուոյն զինուած պաշտպանութիւններու դէմ՝ հերոսական կռիւ է մը վերջ՝ Զէյթունցիք, Պէռլինի դաշնագրութեան ստորագիր Պետութիւններու միջամտութեան վրայ՝ դաշինքով անձնատուր ըլլալու յանձն առին:

1896 փետրուար 10 ին՝ դաշինքով անձնատուր ըլլալու պայմանագիրն ստորագրուեցաւ: Այդ թուականէն ի վեր, սակայն, թուրք կառավարութիւնը ամէն միջոց կը գործածէ խռովութիւններ գրգռելու և Զէյթունցիներն ապստամբութեան մղելու՝ սա միակ նպատակով որ կարենայ պատրուակ մը հայթայթել ինքզինքին՝ բռնաջինջ ընելու համար ինչ որ կը մնայ տակաւին այդ արի լեռնականներէն:

Ներկեցէք, ուրեմն, Վսեմափայլ Տէր, որ 300,000 Հայերու ջարդին գլխաւոր հեղինակն եղող կառավարութեան մը այս արարքներուն վրայ հրաւիրենք ուշադրութիւնը Ձեր կառավարութեան, որպէսզի ան բարեհաճի առաջին առնել աղէտքի մը, որմէն խոստփումը փափաքելի է ամէն տեսակէտով:

Պէռլինի դաշնագրութեան ստորագիր Պետու-

թիւնները՝ միջնորդի դերն ստանձնելով 1896 ին՝ Զէյթունցիներուն խոստացան երաշխաւորել իրենց կեանքին, պատուոյն և ինչքին ապահովութիւնը:

Դաշինքով անձնատուր ըլլալու պայմանագրին վեցերորդ յօդուածը արդէն կ'ապահովէ ու կը հաստատէ այդ տեսակ երաշխաւորութիւն մը: Այդ յօդուածը, սակայն, անգոր ու ապարդիւն պիտի մնայ, եթէ Մեծ Պետութիւնները՝ խաղաղեցումի և դաշնագրութիւններու թուրքիոյ մէջ կիրարկման փափաքէն մղուած՝ ձեռք չառնեն բոլոր այն միջոցները որոնք անհրաժեշտ են կասեցնելու թուրք կառավարութեան ձեռքը իր եղեւնաւոր ծրագիրներու գործադրութեանը մէջ:

Խաղաղութեան չափերն իսկ պարտականութիւն կը դնեն մեր վրայ տեղեկացնել Ձեր Վսեմութեան թէ թուրք զինուորական իշխանութիւնները, ատենէ մը ի վեր, մեծ գործունէութիւն մը ցոյց կուտան, գործունէութիւն մը՝ որուն բուն նպատակը չի կրնար վերալիլ ոչ մէկուն աչքէն:

Այդ նպատակը ուրիշ բան չէ, պարզապէս, եթէ ոչ վերջնական հարուածով մը ամբողջացնել 1895 ի և 1896 ի աղէտալի ու անողորմ գործը — քանզի վիճիւցնել Զէյթունցիներու տունները, ցրուել կամ ջարդել դանոնք, ստիպելով որ կա՛մ ելլեն իրենց հայրենիքէն և կա՛մ լքեն իրենց պապենական օճախները: Արդէն զեկուցուած է Զէյթունցիներուն՝ թէ պէտք է որ ձգեն իրենց այժմեան բնակավայրերն ու խումբերով դան հաստատուին Պաղարճը գաւառակին մէջ, որ Մարաշի արեւելեան կողմը կը գտնուի: Զէյթունցիները, իրենց արդար իրաւունքով, մերժած են ընդունիլ այս կամայական պահանջը թուրք իշխանութիւններուն, որոնք այդ մերժումը պիտի մեկնեն իբրեւ խռովասիրական ցոյց մը՝ իրենք իրենց ջարդի պատրուակ մը հայթայթելու համար:

Արդէն Զէյթունի պահակազօրքերն աւելցուած են և երեք մեծաչափ թնդանօթներ զրկուած են վերջերս տեղւոյն զօրանոցին համար:

Բոլոր այս խլրտումներն ու արարքները, որոնք կ'ըլլան, կը գործադրուին կատարեալ խաղաղութեան ատեն և առանց ո'ւէ ընդունելի պատճառի, բնականաբար կը գրգռեն մտքերն ու կը մղեն Զէյթունցիներն այնպիսի գործերու որոնցմէ պիտի նախընտրէին հեռու կենալ:

Յարգանք պիտի խնդրենք Պէռլինի դաշնագրութեան ստորագիր Պետութիւններէն որ բուն միջոցները ձեռք առնեն՝ արգելելու համար արեան նոր հոսում մը վերոյիշեալ վայրերուն մէջ: Բայց այդ տեսակ մարդկայնական նպատակ մը պիտի չի կարենայ իրագործուիլ մինչև որ օսմանեան կառավարութիւնը ետ չի կենայ իր անարդարանալի սպառազինումներէն, չի դադարեցնէ իր գրգռումներն ու թշնամութեան արարքները — յայտնապէս ու բացարձակապէս բեկանելով անձնատուութեան դաշինքին պայմանները — ժողովուրդի մը դէմ որ ծարաւի է խաղաղութեան և հանգարտութեան, և որ սակայն, նորէն իր գոյութիւնն իսկ սպառնալիքի տակ կը դգայ:

Ընդունեցէք, Վսեմափայլ Տէր,

Մեր խորին յարգանաց հաւատարմ:

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

29 Մարտ 1905

(Կնիք)

ԹՎԹԵԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կ. Պոլիս, 25 Մարտ 1905

Մեր թղթակցութեանց կարճատև ընդհատումէն յետոյ, երբ կրկին կը սկսինք գրել, հաղորդելիք մէկէ աւելի կարևոր լուրեր կը գտնենք մեր առջև: Պահ մը մէկդի թողլով հայկական գաւառներէ մշտնջենապէս հասնող աղետարշ լուրերը, զրադինք մայրաքաղաքի կեանքով, և տեսնենք թէ ի՞նչ տխուր կողմեր կը ցուցնէ ան:

Մէկ քանի ամիսներ առաջ, փոքր Հայքէն ձեռք դրողը Թուրք թղթակցութեան մը մէջ կարդացինք՝ թէ թուրք կառավարութիւնը նոր մեթոտ մը հնարեր է Հայերը տկարացնելու, փճացնելու համար. այդ մեթոտըն էր հայերու տունները կրակի տալ և չօգնել, նոյնիսկ արգելել որ ջրհանկիրներ հրդեհին առաջին առնեն: Մարզուանի հնդեհը այդպէս վայրագ նպատակի մը արդիւնքն էր՝ որ հարիւրաւոր հայ տուններ քանդեց, աւերեց:

Այս անգամ, յիշեալ «նոր մեթոտ»ը կիրարկուեցաւ մայրաքաղաքիս մէջ, նոյնիսկ թուրք նախարարի մը դիւանով և ուղղակի ազդեցութեամբ: Թուրքերը շատ ճարպիկ կը դառնան, երբ խնդիրը բարբարոսական նոր մեթոտներ կիրարկելու վրայ է: Այսպէս գիշեր ժամանակ, հայ տունները կրակի տալ, բազմաթիւ հայ ընտանիքներ թշուառութեան մատնելը այնպիսի հաճոյալի քէյֆ մըն է թուրքին համար՝ որ խիստ զգուշութիւններ և հրաշալիքներ պէտք են վտանգէ գերծ մնալու համար:

Մէկ քանի օր առաջ, Վոսփորի հայաբնակ մէկ գիւղին մէջ, կէս գիշերանց հրդեհ կը ծագի, և ջուրի պակասութեան և հրէջներու չգոյութեան հետեանքով մոխիր կը դառնան տասնէ աւելի հայ ընտանեկան յարկեր, բոլորն ալ աղքատ, աւուր հացի կարօտ:

Արդ, ստոյգ ապացոյցներ ունինք ի ձեռին՝ հաւաստելու համար թէ այդ հրդեհը դիտմամբ ձգուած է թուրքերու ձեռամբ: — Հրկիզեալ հայ թաղին մօտ՝ մէկ քանի տարիներէ իվեր՝ կառուցուած էր ծովեզերեայ ապարանքը թուրք նախարարի մը, որ տհաճութիւն էր զգացած իր բնակարանին մօտ հայ տուններ ըլլալուն: Դարմանը շատ պարզ էր. «նոր մեթոտ»ները ցոյց կուտային անոր դիւրին ճամբան. նախարարը իր հացկատակներէն միոյն ձեռամբ հրդեհ ձգել կուտայ հայ տուններուն, և մնացեալը ծանօթ է:

Հիմա ամէն կողմ մաքրուեր է, և նախարարին հարէմը՝ առանց կեաւով ուրներէ դիտուելու երկիւղին՝ պիտի կարենայ իր բողբոջ մարմինը պտտցնել ծաղկալից ածուներու մօտ: Վաղը-միւս օր, հայ տուններուն գերեզմաններն ալ կը քանդուին, կը հարթուին, և հայ թշուառութենէն, հայ տառապանքէն ուրիշ յիշատակ չի մնար, այլ հայ ընտանիքներու անլսելի աւերներ:

Մէկ քանի տարի առաջ ալ, նոյն նախարարը, հայ կնոջ մը ձեռամբ, հրդեհ ձգել տուեր էր այժմ հրկիզեալ հայ թաղին, բայց բոցերը ժամանակին տեսնուելով վտանգ չէր ծագեր: Ոստիկանութիւնը ձերբակալեր էր հայ կինը, բայց՝ չնայելով որ հրձիգութեան թեթեւագոյն պատիժն ըստ օրինի թիապարտութիւն է՝ ազատ արձակեր էր զայն, որովհետեւ թուրք նախարարըն այդ հրամանն էր զրկեր ոստիկանութեան:

Թէ ո՞վ է այդ բարբարոսը, — մեր ընթերցողներուն ծանօթացնենք զայն երկու բառով: Անիկա կը կոչուի Թնդանօթարանի Վերատեսուչ Ձէքի փաշա, որ հոգէտա

ստանան է թուրք երիտասարդ զինուորականութեան լուսամիտ դասակարգին: Քանի՜ քանի՜ լայնախոհ մարդիկ այդ Ձէքի փաշայի հրամանով այսօր կը հանգչին ջուրերուն յատակը, ծանրօրէն կապուած ընդծովեայ խութերուն: Իր քմահաճ ու ահազեցիկ արարքներովը շատ ծանօթ նախարար մըն է ան, և իր անուանակից «արիւնռուշտ» Ձէքի փաշայի հետ (այն որ Հայաստանի ջարդերը կազմակերպեց և գործադրեց) հրէշային երկուութիւն մը կը կազմէ...:

* * *

Ուրիշ նորութիւն մը, բարձրաստիճան անձերու Պոլսէն փախուստներու քովէտիան է: Եւրոպական թերթերէն բնական է լսեցիք՝ թէ Սուլթանի թիկնապահներէն երեքը յանկարծուստ փախած են Պալատէն և Եւրոպա ապաստանած: Այժմ մենք կուգանք ձեռք հաղորդել փախուստի իսկական շարժառիթը: — Այնպէս կը պատահի որ թիկնապահներէն մէկը և գաղտնի ոստիկանութեան պետ՝ Ֆէհիմ փաշան սիրահարուած կ'ըլլան միեւնոյն յոյն կնոջ, և զայն հաւասարապէս կը յաճախեն: Ֆէհիմ փաշա, որ հռչակաւոր է իր ամենաազնոյն արարքներով, երբ կը տեղեկանայ թէ Սուլթանի թիկնապահն ալ կը գործածէ իր սէքիւլիւլիւն՝ անմիջապէս կը հրամայէ անոր ետ կենալ: Բայց թիկնապահը կ'անսաստէ: Ասոր վրայ՝ Ֆէհիմ փաշա փառաւոր ծեծ մը կերցնել կուտայ թիկնապահին, Բերայի մէջ, կալաթայ Սերայի դիմաց, չորս-հինգ ծպտեալ պալատական ոստիկաններու ձեռամբ: Թիկնապահ Ռիզա փաշա՝ կերած ծեծին հետեանքով բաւական ատեն հիւանդ պառկելէ յետոյ, կ'երթայ Պալատ և Սուլթանին կը գանգատի Ֆէհիմ փաշայի նկատմամբ: Բայց Սուլթանը ո՛չ միայն չի պատժեր իր հաւատարիմ ծառայ Ֆէհիմը, այլ և դիտողութիւն կ'ընէ թիկնապահին թէ «ի՞նչ գործ ունի Բերա»:

Ռիզա փաշա ձայն-ձուն չի հաներ, բայց շուտով փախուստի ճամբան կը պատրաստէ, և իր համախոհ երկու ընկերներուն՝ Արիֆ և Շէրիֆ պէյերու հետ՝ վաճառաբարձ նաւու մը վրայ ապաստանելով՝ Եւրոպա կ'անցնի: Եւ հիմա Պալատին մէջ, մեծ մտահոգութիւն կը տիրէ թէ կարևոր գաղտնիքներ պիտի դուրս գան փախստականներու բերնէն:

* * *

Մէկ քանի օրէ իվեր, Պոլսէն փախած է նաև Եզնիկ եպիսկոպոս Ապահունին, որու փախստեան պարագաներու վրայ կը գրենք յաջորդ շարթում:

ՉՄՇԿԱՄԱԿ. — Կառավարութեան պաշտօնեաները, քաղաքապետէն սկսեալ մինչև վերջին ոստիկանը, հայերը հարստահարելու և կեղեքելու ետեւէ են: Կառավարական շրջանակի մէջ սրտշուած է որ հայերը նիւթապէս ու բարոյապէս քայքայեն, և այս ծրագիրը իրագործելու համար ամէն ջանք ու միջոց չի խնայուիր: Տուրքերը կը բարդուին, զինուորական տուրքը որ երեք տարիէ իվեր իրենց ձեռքով կը բաշխուի, եղան, իշու, կտու և ըն. տուրքը, զոր տակաւին թուրքերը տուած չեն և զոր հայերէն տարուան սկիզբը առած են: Է՛ն բարձր թուրք վաճառականը ամենայետին հայուն չափ թէ մէ գտուն չի վճարեր: Անցեալ տարի հազարներով քակեցին հայերէն Բերդակի կամուրջին համար, իսկ թուրքերէն գրեթէ ոչինչ: Թուրքերու հարուստ ու ազդեցիկ տարրը մանաւանդ տուրք չի տար երբէք: «Մալ միւսլիմին տըր» կ'ըսեն, ու աչք կը գոցեն, իսկ հայերէն ա'ս կ'ըսեն՝ կ'առնեն, ա'ն կ'ըսեն՝ կ'առնեն շարունակ:

Եւ միւս կողմէն ալ չափու աղբիւրները բոլորովին գոցուած են տեղացի հայերուն առջև՝ որոնք ընդհանրապէս պանդխտութեամբ իրենց հացը ճարողներ ըլլալով՝ այսօր բոլորովին անել գրութեան մը մատնուած են, քանի որ անկարելի է իրենց անցագիր առնել ո՛չ թէ Պոլիս կամ Ամերիկա՝ այլ նոյնիսկ Հալէպ երթալու համար։ Եւ այսպէս, գիւղերը թշուառութեան չափ ու սահման չիկայ, և շատ շատեր պատառ մը չոր հացին կարօտը կը քաշեն։ Հարիւրներով անցագիր առնելու կը դիմեն, բայց ամենուն ալ կը պատասխանուի՝ թէ՛ «վիլայէթէն հրաման չի կայ»։

Առևտուրը բոլորովին թուրքերուն ձեռքը անցած է, և հակառակ իրենց ճարպիկութեան՝ հայերը տարուէ տարի ետ կ'երթան, այնպէս որ եթէ ուէ փոփոխութիւն չըլլայ և երթևեկութիւնները չի վերսկսին՝ հայերը դատապարտուած են բոլորովին փճանալու։

Հայութիւնը ոչնչացնել աշխատող պաշտօնեաներուն է՛ն վատաբար շարժողներն են՝ քաղաքապետը, թէլաթ էֆէնտին, որ մալ միւս իրի մուսավինի է, և գօմիսէրը, որ Աղնցի վատ մըն է։ Այս թէլաթը՝ նենդ ու կեղծաւոր մէկն ըլլալով՝ յաջողած է կառավարական բոլոր գործերը և միւս բոլոր պաշտօնեաները՝ քաղաքապետով մէկտեղ՝ իր ձեռքին մէջ առնել, այնպէս որ տեսակ մը բռնապետ է, և ինչ որ ընէ՝ իրեն կը մնայ։

Թուրք ժողովուրդն ալ վար չի մնար իր արժանաւոր իշխանութիւններէն։ Թուրքին առջև երբէք նըշանակութիւն չունին իր հայ դրացիները։ Թէ քաղաք և թէ՛ գիւղերը ամէն օր անպակաս են հայերու գլխուն հայհոյանք, ծեծ և իրաւունքներու ամէն տեսակ բռնաբարութիւն։ Թուրք պաշտօնեաներն ու ժողովուրդը հայերէն առևտուր կ'ընեն՝ չի վճարելու համար։ Թուրք մը անցեալները կը պոռայ եղեր հրապարակաւ. «Առնելիքդ ալ կեալուրի վրայ ըլլայ, տալիքդ ալ՝ որ առնելիքդ առնես ու տալիքդ չի տաս»։ Հայերը իրենց ըստրուկն ու գերին կը ճանչնան, և «օլան» են ուրիշ ածական չեն ի տար անոնց։ Ամէն պարագայի տակ՝ հայերը խնդումներն ըլլալու և անուշ խօսելու են, եթէ մէկը քիչ մը յանդուգն գտնուի՝ զայն ալ ֆէտայի կամ Մոսկովի կեալուրի կը կոչեն և մեռցնելու չափ առաջ կ'երթան։

Թուրք և քիւրտ ժողովուրդը կատարեալ զէնքերով զինուած են ու կը զինուին միշտ, անշուշտ մեղի համար, իսկ հայերը ոչինչ ունին և ոչինչ ալ կրնան ունենալ, նախ որ դրամ կը պակսի, երկրորդ որ հայոց վրայ խիստ հսկողութիւն կ'ըլլայ կառավարութեան կողմէ, բայց եթէ դրամ ըլլար... կը վախցուի որ օր մը կրկին տաւարի պէս ջարդուին՝ զէնք չունենալուն համար։

Իւջպէի պահականոցը վերջապէս հաստատուեցաւ. խեղճ իւջպէիցիները ժամը երկուքէն վերջ՝ առանց լապտերի դուրս չպիտի ելլեն։ Եթէ գիւղերէն կամ քաղաքէն հիւր երթայ ո'ւէ հայ՝ տեղւոյն փոխին նախապէս պիտի դիտցնեն, որ չըլլայ թէ ֆէտայի ըլլայ։

Մէտրէսէի աշակերտները թէլաթ էֆէնտին իրենց դպրոցը կանչելով իրիկուն մը չարաչար ծեծած են զայն, և այժմ անոնցմէ քանի մը հատ խօզատի բանար կը գտնուին։ Կ'ըսուի թէ քաղաքապետն ալ պիտի ծեծեն եղեր, որովհետեւ ասոնց դէմ ալ ամբաստանութիւններ ըրած են այդ երկու պաշտօնական չարագործները։

Չմշկածակի և չրճականերու օրուան հերոսն է իտարէ ըսուած քիւրտը. գիւղեր կոխել, տաւար տանիլ սովորական բաներ էին մինչև ձմեռնամուտ։ Բարերաղ-

դարար այս հերոսը հայերուն ու թուրքերուն մէջ խտրութիւն չէր դնէր. իր շահատակութիւններուն զոհ գացին աւելի թուրք գիւղացիներ։ Միմիայն Հազարուն տաւարը տարաւ, և յետոյ չորս-չորս դուռ առնելով ետ տուաւ։ Ասկէ զատ մանր մուկն աւագակութիւններ պատահեցան։ Սիսնան՝ Բանճար Օղլուի տունը բացին, բան չի թողուցին, իսկ Պրեխին՝ Խաչատուր անուն անձի մը տունը բացին ու զինքը վիրաւորեցին։ Նշանաւոր և յիշելու արժանի է Ռետիրէն՝ Կիւսիւմ Օղլուի 6-700 տաւարը տանիլը և 3 հոգի սպաննելը, որուն շնորհիւ քիչ մնաց քաղաքապետը զոհ պիտի երթար։ յիշեալ խնդրին համար խօզատ գացած ըլլալով՝ վերագարձին Սակատիկ՝ էշիլ աղային տունը հիւր կ'իջնայ՝ Սալիմ պէկի և Կիւսիւմ Օղլուի հետ։ Հոն Կիւսիւմ Օղլու իր տաւարին քանի մը հատը կը տեսնէ և կը պահանջէ, ուրիշ կռիւ կը ծագի, և էշիլ աղային եղբայրը՝ քանի մը քիւրտերու հետ՝ մարթինները առնելով անտառ կը քաշուին, ու բաւական հրացան կը պարպեն ոստիկաններուն վրայ։ Քաղաքապետը շատ դժուարաւ շունչը քաղաք կ'առնէ։ Էշիլ աղան այժմ բանտն է. եղածները բանի տեղ չի դնելով քաղաք եկած էր և հոն ձերբակալուած ու բանտարկուած է։ Մէհմէտ աղան լուր ղրկած է քաղաքապետին՝ թէ «Թո'ղ սեպէ թէ էշիլը մեռած է, բայց դարնան թո'ղ չանցնի խամէթէն»։ Նըշանաւոր քիւրտ աւագակապետ Պէգօ աղան՝ 2 տարի խարբերդ բանտը մնալէն վերջ՝ շնորհիւ կաշառքին ազատեցաւ։ Թերևս դարնան իր շահատակութիւնները վերսկսի։

* * *

Չմշկածակ՝ Թուրք և քիւրտ հարստահարիչներէ զատ, ունինաւ ոչնուազ վայրագ հայ հարստահարիչներ։ ասոնցմէ նշանաւորներն են Կարապետ և Սենեքերիմ էֆէնտինները (?)։ ասոնք իրենց անխղճութիւններով՝ թէլաթ ճիւղիւն ալ ու ձախ բազուկները կը կազմեն, և ասոնք են որ կ'ընեն հայերը կեղեքելու բոլոր թելադրութիւնները, և ուղղակի կը մասնակցին կեղեքումի գործին։ Օձգեղոց 100 ոսկիի յետնեալ տուրքը հանելու համար չարչրկել կուտան և մէկ քանի Օձգեղիներ երկու օր բանտարկել տուին մարդասպաններու յատուկ տեղը։ Այս երկու աղագաւա վատերը իրենց ցեղը մատնելու ոճրագործութեան մէջ իրարու հետ մրցելով, իրարու նախանձելով՝ իրարմէ պաղած են վերջերս և իրարու գաղանիքները կը փոխեն ժողովուրդին մէջ։ Այսպէս, Կարապետ հրէջը հայ չրճականերու մէջ կը տարածայնէ իտարէի մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւն մը, իր Սենեքերիմ եղբայրակիցը վատահամբաւելու համար։ Կարապետ էֆէնտին քաղաքապետին ըսած կ'ըլլայ. «Պէ'կ, եթէ 50,000 դրուշի յետնեալ տուրք ցուցնեմ՝ ինծի պատուանշան մը կը բերեմ»։ Քաղաքապետը կը պատասխանէ. «Եթէ 100,000 ալ ցուցնես՝ անկարելի է, կրնա՞ս այս մարդուն (Սենեքերիմ էֆէնտին ցուցնելով) ըրածը ընել՝ որ պատուանշան բերել տամ»։ Կարապետ էֆէնտին կը լըռէ։ Քիչ վերջը, երկու էֆէնտինները առանձին մնալով՝ Կարապետ կ'ըսէ իր եղբայրակցին. «Մո', Սենեքերիմ, կ'երևայ թէ դուն մատնութիւն կ'ընես, պէկին խօսքէն այնպէս կը հասկնամ»։ Ու Կարապետ կ'աւելցնէ. «Ինչ որ կ'ընենք՝ հերիք է, այդչափ յառաջ չերթանք»... Ասկէ ինչ եղբակացութիւն որ կ'ուզէք հանեցէք։ Իսկ գալով միւս հայ պաշտօնեաներուն՝ վախկոտ ու խեղճուկրակ մարդիկ են, իրենք իրենց շուքէն իսկ կը վախնան. քաղաքապետը ու թէլաթը ինչ որ ըսեն՝ «չէ'» չի կայ, ինչ թուղթ որ ներկայացնեն կնքելու

համար՝ առանց դիտողութեան կամ կարծիք յայտնելու՝ կը կնքեն, փոյթ չէ թէ կնքուելիք թուղթը բոլոր հայերը վտանգող կամ զրպարտող թուղթ մը ըլլայ: Օր մը, Հազարցի էմիրխանեան Յովհաննէս աղան բարկութեամբ մը քաղաքապետին կ'ըսէ. «Պէ՛կ, եթէ մենք լոկ թուղթ կնքելու համար կուգանք հոս, ու խօսելու, դիտողութիւն ընելու իրաւունք չունինք, աղէկ կ'ըլլայ որ կնիքնիս հոս դրան ետե կախենք, և դուք պէտք եղած ատեն կնքեցէք, ի՞նչ հարկ կայ մեր հոս գալուն»: Երանի՛ թէ բոլոր հայ պաշտօնեաները հրաժարին և երբէք հայ պաշտօնեայ մը չըլլայ, որով թերևս թուրքերը առանձին այնչափ առաջ չի կրնան երթալ: Բայց ի՞նչ օգուտ, կարելի՞ է հասկցնել ստիկա մեր աղա-ջոջերուն. եսը և փառասիրութիւնը մէջերնին մարմնացած է, իրենց տարրին արեան մէջ ալ լողան՝ կրկին պիտի շարունակեն:

Չմշկածակի հայոց քաղաքապետ ժողովը կազմըւած է 7-8 տարի առաջ, բայց անոր անգամները միմիայն կազմուած օրը իրարու քով եկած են՝ իրար շընորհաւորելու համար: Թէև Սահմանադրութիւնը միայն երկու տարի պաշտօնավարութիւն կը թուլատրէ, բայց մեր աղաներուն համար չէ ատիկա: Երանի՛ թէ գործ մը ընէին ու շարունակէին պաշտօնի վրայ մնալ: Չեղաւ սակայն օր մը, որ կառավարական զեղծումներու դէմ բողոք մը բառնային «ուր որ անկ է». ու խտրած են անոնք սակայն որ ո՛չ գործեն և ո՛չ ալ հրաժարին: Ժողովուրդն ալ անտարբեր կը մնայ ասոնց անհոգութեան հանդէպ:

Թէ՛ կեդրոնին և թէ՛ գիւղերու դպրոցները անկարգ ու անկերպարան վիճակ մը ունին. ո՛չ ուսումնական մարմին կայ, ո՛չ ալ ուսուցչական մարմին: Առտուն կանուխ ելլողը վարժապետ կ'ըլլայ: Որբանոցի 10 սաներէն բան մի՛ սպասէք: Կեդրոնին դատարանն բարի ծաղիկ մը չէ:

Թէ՛ քաղաքը և թէ՛ գիւղերը իրենց փառասէր ջոջաղաները ունին, որոնք ամէն բանի մէջ քթերնին կը խոթեն, իրենցմէ զատ ո՛րէ մէկը ազգասէր չեն ճանչնար, ամէն մէկը առանձին, առանձին իրենց եսը առաջ տանիլ կը ջանան, ուրիշ դպրոց, եկեղեցի և համայնք միշտ կը տուժեն բնականաբար: Այս ջոջաղաները թոյլ չեն տար ամենևին որ երիտասարդութիւնը ո՛րէ գործի խառնուի: Գոնէ այսպէսով յարգուէ՛ր՝ թուրքերէն, բայց ապացոյցը՝ թէ ասոնք նոյնքան արհամարհուած են՝ որոշ կ'երեկ երբ թուրքերը Կարապետ էֆէնտին՝ «Տէլի Կարօ» կը կոչեն, իսկ Սենեքերիմ էֆէնտին ալ «Սինէմէքի» կ'ըսեն, — փոյթ չէ՛ թէ այս երկու հայ դաւաճան ջոջերը մեծ մեծ ծառայութիւններ մատուցած ըլլան իրենց, հերիք է որ հայ են: Եւ ասոնք ալ պիտի չի խնայուին՝ անշուշտ՝ երբ արիւնի օրը գայ: Ե՛րբ մեր ջոջաղաները պիտի հասկնան այս տարրական ճշմարտութիւնը...

ԲՆԳՈՒՒ ԴԷՊՐԵՐԸ

(ՆԱՄԱԿ ԿՈՎԿԱՍՏԵՆ)

Երեւի ձեր ակնշնին էլ հասել է տեղւոյս իշխանութեան տաքնապալից կացութեան լուրը: Բանուորական սօցիալ-դեմոկրատիական շարժումները հետզհետէ այստեղ մեծ ծաւալ են ստանում: Այժմ այս ախտով է վարակւած ամբողջ Ռուսաստանը: Երեւի կը գիտնաք 1861 թ. Փետրվար 19ի ազատարար Ազէքսագրի Բ.

ըդ. թագաւոր-կայսեր մեծագործութիւնը, որ օրը նա ազատեց գիւղացիներին ստրկութեան ճիրաններից: Ամէն տարի այդ օրուայ համար Բագուի բանուորները վճռում են մեծ ցոյց անել, Փետրվար 18-20 ին գործադուլ հրատարակել և ցոյցեր անել: Այս լուրը դեռ առաջուց հասնում է Բագուի նահանգապետ իշխան Նակաշիցէի ակնշնին, որ վրացի է, սարսափելի հայատեաց (իսկ Բագուի բանուորն ու բնակիչները հայ են և թուրք-պարսիկ), պատկանում է ռուս պետական կոնսերվատորների — պահպանողականների բանակին: Սա իր պաշտօնների մէջ առաջ գնաց երբեմն կովկասի կառավարչապետ իշխան Գոլիցինի միջոցով և նրա անդրանիկ նախկներաներից մէկն է: Բագուի նահանգապետ իշխան Նակաշիցէն մի ժամանակ երեւանի փոխ նահանգապետ էր և այնտեղ աշխատել է թուրք-պարսիկներին կոտորել տալ հայերին, սակայն այդ նրա չի յաջողւել, որովհետեւ երեւանի պարսիկները հայերի հետ բարեկամ են և չեն ուզեցել կատարել այն գաղտնի պահանջը, թէպէտ և նրանց խոստացւած է եղել արքունի զէնք: Ահա՛, նա մտադրում է գլուխ բերել իր վաղուցույ ծրագիրը Բագուի և սարքել Բագուի «Սէդանապալ» և «Բարդուղիմեան գիշերը»: Եւ նրան այս յաջողութեամբ է ո՛չ այնքան Բագուի թուրքերի միջոցով, որքան շրջակայ պարսկարեւակ համաշարի կոչուած պարսիկ գիւղացիների միջոցով: Յունվար ամսին երկու հայ զինուոր դատարանից բանտ են տանելիս լինում մի մարդասպան պարսիկի, որը փորձում է ճանապարհին փախչել, սակայն զինուորներն պետական օրէնքի համաձայն սպանում են փախող մարդասպանին, փողոցի մէջտեղ: Իսկապէս նա կերպան է մնացել մինչև բանտ տանելը և վէրքից այնտեղ մեռել: Կիրակի, Փետր. 6 ին սպանւած պարսիկի ողբականներից մէկը գալիս է հայոց եկեղեցի, որտեղ լինում է սպանող զինուոր, և փորձ է անում սպանելու զինուորին. հատարակութիւնը իսկոյն վրայ է ընկնում, խըլում է ատրճանակը և ձերբակալում պարսիկն ու յանձնում ոստիկանութեան: Ոստիկանները տանելով նրան մի փոքր հեռու, բաց են թողնում, և այս անգամ պարսիկը նորից վերադառնում է ու մի քանիսի վրայ ատրճանակ արձակում, բայց հայերը տեղն ու տեղը սատակեցնում են պարսիկին: Ոստիկանութիւնը ըստ պահանջի մարմինն յանձնում է պարսիկներին, որոնք ոստիկանութեան պատուերի համաձայն զնում են մի սայլի վրայ և մուսկետիկներով չրջեցնում քաղաքի փողոցներում և պարսիկների հրաւէր կարդում այս արեան վրէժը լուծելու: Եւ ահա սկսում է սարսափի ժամը: Կիրակի Փետր. 6 ի կէսօրից յետոյ պարսիկներն սկսում են կոտորել հայերին և ուլ որտեղ հայ է տեսնում, ըսկընում են սպանել և այդ օրը մի քանի տասնեակ անմեղ զոհ է տալիս:

Ամենայն արագութեամբ այս լուրը տարածւում է քաղաքի մէջ և Բագուի անզէն հայերը փակւում են տների մէջ: Աւելի սարսափելի է լինում Փետրվարի 7ը, երբ քաղաքը պատերազմի դաշտի է փոխւում, թուրքերն սկսում են կոզդալտել հայոց տներն ու խանութները, մորթում կանանց և երեխաներին, այրում ահագնակերպ տներ, որոնց մէջ այրուել են բազմաթիւ մարդիկ: Պէտք է ասել որ՝ թէև ուշ՝ բայց հայերն էլ բաւական դիմադրութիւն են ցոյց տուել: Սպանւած և վիրաւորեալների թիւը հասնում է 1500 ին, ի հարկէ երկու կողմից էլ: Փետր. 6-10ը քաջեց այս սարսափը, քաղաքը լցուեցաւ չրջակայքի պարսիկներով: Բագուի հարուստ Լալաեաններն այրուած են,

այրուած է փաստաբան Թաթոսեանը, իր ընտանիքով հարուստ Աղէքսանդր Ադամեան իր տանը պատուհանից մի քանի տասնեակ պարսիկ է սպանել և իր ընտանիքով այրուել իր բնակարանում: Հաղիւ հազ մահից ազատուել են մեր յայտնի դերասան Պետրոսեանն ու Տիկ. Սիրանոյշը, որոնք արդէն այստեղ են: Լրագիրները մէջ տալուով են սպանուած ու վիրաւորուածների ցանկը, բայց ի հարկէ պակասաւոր:

Երբ Տիփսիսում լուր ստացուեցաւ թէ Բագուում այդպիսի աղէտներ կան, մանաւանդ առաջնորդին հասած հեռագիրը, իսկոյն գործի ընկան մեր քաղաքի քաղաքագլուխ Գրիստափոր Վերմիշեանը և Տիփսիսի առաջնորդ Գարեգին Եպիսկոպոս Սաթուհեանը, որոնք պահանջեցին տեղւոյս կառավարչապետի օգնական Մալումաւից առաջն առնել, և հեռագիրներով դիմեցին Բագուի հայ ու պարսիկ ականաւոր անձանց, դադրեցնել այդ եղբայրապանութիւնը: Քաղաքից իսկոյն Բագու գնաց Շէյխ-ուլ-իսլամը, իսկ Շամախուց էլ Հայոց առաջնորդ Անանիա Եպ. Համազասպեանը, որոնք Բագուում թափոր դուրս գալով, դադարեցրին Փետր. 10-ին այդ արիւհանդուծիւնները: Հայ և ռուս թերթերն քաղաքումս հանգանակութիւն են բացել, որը յաջող կերպով առաջ է գնում, Բագուի հայոց կրած վնասը շատ մեծ է, բնակիչները զաղթում են, շատերն ընդ միշտ թողնում այդ արկածալից քաղաքը: Շատերն եկան Տիփսիս: 13-ին Փետրվարի Ս. Էջմիածնից քաղաքս եկաւ Նորին Վեհափառութիւն Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը, որը մտադիր էր գնալու Բագու, սակայն առ այժմ յետաձգեց: Քաղաքում կարգերը վերականգնեցին, միայն Բագուում հրատարակած է զինուորական դրութիւն և երեկոյան 8 ժամից յետոյ դուրս եկողը (այս ժամանակ միայն) ենթարկուում է բանտարկութեան և կամ տուգանքի:

Փետր. 12-ին, 13-ին (Կաթողիկոսի ներկայութեամբ) և 14-ին մեծահանգէս հոգեհանգիստներ կատարեցան վանուց մայր եկեղեցում: 12-ին դուռ աշակերտական հոգեհանգիստ էր և պարսիկ հոգեորականներն եկան վանք, որտեղ հոգեհանգիստ կատարեցաւ, և յետոյ հայերը գնացին պարսկաց մզկիթ ուր նոյնպէս հոգեհանգիստ կատարեցաւ: 13-ին պատարագից յետոյ հոգեհանգիստ կատարեցաւ — վանքում, ներկայ էին Վեհափառ Հայրիկը, Շէյխ-ուլ-իսլամի տեղակալը, Մուֆթին, բաղմաթիւ թուրք ու պարսիկ հոգեորականներ և ներկայացուցիչներ, 15 հազարից աւելի ժողովուրդ: Շէյխ-ուլ-իսլամի տեղակալն և Մուֆթին բաւական ազատ խօսեցին թուրք լեզուով, բացատրեցին ժողովուրդին, որ իրենց մեղը չէ այդ բոլորը, այլ «Շէյթան»ի, որը ուղում է երկու եղբայր ազգերին բաժանել, ի հարկէ «Շէյթան»ը մի գողարիկ ակնարկ էր: Ճառախօսներին կեցցէներով և «աֆէրիմ»ներով յարգեց ժողովուրդը, իսկ յետոյ Հ. Առաքելեանը թարգմանեց նրանց ասածները և յայտնեց ժողովուրդին — «Նորին Վեհափառութիւնը հայրաբար հրամայում է խաղաղ կերպով ցրուել»: Աւելի մեծ հանդիսով էր Փետր. 14-ին հոգեհանգիստը: Այդ օրը հոգեհանգիստ կատարողներն էին վրացի յեղափոխականները զարմեալ վանքի փակում, ներկայ էին վրացի հոգեորականները, վրաց և հայոց զբաղանազէտները, երիտասարդութիւնը, աւելի քան 25 հազար ժողովուրդ: Տիփսիսի բոլոր խանութները փակած էին, սուգը միջազգային կերպարանք էր ստացել: Հոգեհանգիստից յետոյ, խօսեցին վրաց նշանաւոր գրողները, քարոզեցին միութիւն, աշկարայ հարուածեցին պետու-

թեան կարգերը, խօսեց նաև դերասան Արշակ Յարութիւնեանը: Այնուհետև այդքան ժողովուրդը դիմեց պարսիկների մզկիթ, ուր հոգեհանգիստ կատարեցաւ և յետոյ միասին թուրք ու պարսիկ ժողովուրդի հետ մօտ 30 հազար և աւելի ժողովուրդ դիմեց պարսկաց գերեզմանատուն ուր խօսեց հայ վարդապետը, մօլան և ուրիշները, ի միջի այլոց աչքի ընկնող թուրքերից մէկը՝ Եղիգարովը դարձաւ հայերին:

— «Հայ եղբայրներ, ներեցէ՛ք մեզ, մենք մեղաւոր չենք, մեզ՝ մեր ժողովուրդին սխալեցրել են»...

Ժողովուրդը լալիս էր, կսկիծը մեծ էր, կորուստը անդառնալի: Կիրակի 20-ին Փետրվարի հայերը հոգեհանգիստ կատարեցին նախ վանքում և յետոյ մի քանի հազար ժողովուրդ դիմեց վրաց Քաղաւթի եկեղեցիներ գլուխն ունենալով Կորիւն և Ներսէս վարդապետներին: Այդտեղ էլ հոգեհանգիստ կատարուեցաւ: Վանքում 12, 13 և 14-ին հոգեհանգիստների համար հանգանակութիւններ էին մանածում ճարտարապետ Նիկողայոս Գրիգորեանը, ճարտարապետ (վանքի երէցփոխ) Արշակ Բաբեանը, Ստեփան Լեւիցեանը, (ուսուցիչ Ներսէսեան դպրոցի) և այլք, իսկ դրան մօտ էլ քաղաքագլխի կին Վառվառէ Վերմիշեանը զինուորական ճարտարապետ Սուրէնեանի հետ:

Բագուի դէպքերի համար առ այժմ այն կայ, որ այդտեղ շարունակ հասարակական ժողովներ են լինում և հեռագիրները մէկը միւսի ետեից թափուում Պետերբուրգ յանուն նախարարների լի բողոքներով, պահանջում են բացարձակ դատ, ազատութիւն մամուլի միջոցաւ աշխարհ հանելու բոլոր փաստերը և խիստ քննութիւնը: Տիփսիսի մամուլը բաւական բացարձակ գրեց Բագուի աղէտի վերաբերեալ, հետաքրքիր են ռուս մարդկանց նամակները, նուէրների հետ, որոնք ուղակի ասում են, որ պետութիւնը ռուս մարդկանց վերայ կեղտ է դնում այդպիսի արարքով: Առաջին նուէր ուղարկողն (10 բուրլի) է մի ռուս կուրչիսկիյ ազգով, որ բացարձակ հարուածում է պետութեան ռուսերէն «Նօվօէ Օբոդրենիէ» թերթի մէջ: Ահա և կոտորածի փաստերը.— Ա.) Սպանուած թուրքերի մէջ զատնւած են բաղմաթիւ կաղակ կոշուած ռուս զինուորներ, որոնք թուրքի, պարսիկ շորը հագած կոտորել ու կողոպտել են հայերին և իրենք էլ հայի ձեռքից մեռել: Բ.) 7-9 Փետրվարի ամէն առաւօտ թուրքերը հաւաքուելիս են եղել քաղաքամասերի ոստիկանատըների առաջ, որտեղ նրանց բաժանել են արքունի զէնքեր, գնդակներ և հրահանգներ տուել, թէ ի՛նչ պէտք է անեն, ո՛ւմ տունը կրակի մատնեն, ո՛րին կողոպտեն, կամ ո՛րին սպանեն: Գ.) Չը նայած որ փողոցները լըցւած էին զինուորներով, կազակներով և ոստիկաններով, բայց նրանք կանգնած էին և ձերբակալում հայերին, խլում գէնքը ու տալիս թուրքերին և թուրքերի հետ կողոպտում հայերի կրպակները: Յաճախ սրանք էլ սպանում էին հայերին: Դ.) Հրդեհաշէջ խմբին նահանգապետը խտրու հրամայել էր հրդեհները չը հանգցնել: Ե.) Քաղաքում գրուածներս հացը որ արժէր առհասարակ 3-4 կոպեկ, այդ օրերում չէր ճարուում և եթէ ճարուում էին այն էլ 30-40 կոպեկով: Զ.) Հայերին հաց և միս բերողները կամ ռուսերն էին, որոնք ազատ ման էին գալիս փողոցներում և կամ թէ թուրքերը: Է.) Բագուցի թուրքերը մեծապէս օգնեցին հայերին՝ թագցնելով նրանց իրենց տներում և կերակուր տալով: Ը.) Այժմ թուրքերը ցաւելով յայտնում են, որ պատճառը ոստիկանութիւնն էր և նահանգապետը: Թ.) Թուրքերին բաժնուած էր Բերդանի հրքա-

ցաններ և Սմիտզ վեպերի ատրճանակները և անչափ էլ դնդակներ: Ժ.) Երբ հեռախոսով հայերը ուղղում էին ոստիկանութեան կամ նահանգապետի հետ խօսել, երբեք պատասխան չէին ստանում: ԺԱ.) Սարունչայի հայ բանուորներն զինուորում գիմեցին Բագու իրենց եղբայրներին օգնելու, նրանց ձերբակալեցին, մինչդեռ Սարունչայի թուրքերին ներս թողին քաղաքը: ԳԲ.) Տները կողոպտելուց յետոյ շատ հայ կանանց՝ օրորդներին տկլորացնելով փողոց էին դուրս գցել, ուր ամէն տեսակ անարգանքից յետոյ մորթում էին խեղճերին: ԺԳ.) Երբ զօրքի սպաներից մէկը, որ ինչպէս երևում է բարեխիղճ մարդ է եղել, խլել է մի խումբ պարսիկներից զէնքեր, Բագուի ոստիկանապետը դժուարութեամբ է համաձայնուել, սակայն նրանց զինաթափ են արել: Քիչ յետոյ միւսնոյն խումբը երեւցել է միւսնոյն զէնքերով: Սա ի՞նչ հանելուկ է: ԺԴ.) Թուրքերը աւարի աւելելով հայի խանութները, ապրանքը համալրիների շալակին դրած տանում էին իրենց տները, զօրքը, ոստիկանութիւնը տեսնում էր այս բոլորը և չէր խլում: ԺԵ.) Ի՞նչ որ պարսիկներն էին կողոպտում դա առանձին, մնացածը կազակներն ու զինուորներն էին լրացնում:

Թիֆլիս, 1 Մարտ 1905

* * *

— Լերջին պահուն, հեռագիր մը կ'իմացնէ թէ Պագուի կառավարիչ և հայկական կոտորածը կազմակերպող իշխան Նակաչիճէ սպանուած է Պագուի մէջ իր կառքին վրայ նետուած ռումբէ մը: (Ծ. Խ.)

ԹՈՒՐԻՔԻՈՅ ԶՈՐՍ ԿՈՂՄԵ

Եթէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը՝ իր շատ աւելի կենսական ու ապագայական հաւատացած հաշիւներով ու շահերով՝ հարկադրուած չըլլար այսօր զբաղելու Ծայրագոյն Արեւելքի պատերազմին առօրեայ իրադարձութիւններով և չըջահայեաց ու հսկող անձկութեամբ մը ստիպուած չըլլար ակնկալուց սպասելու անոր վախճանին, կարծես միշտ կալմ ու պատրաստ մնալու նպատակով կամ աննպատակ բոլոր անակալներուն հանդէպ, Եւրոպայի ուշադրութիւնը ապահովաբար ու գրեթէ ամբողջովին պիտի սեւեռուած ըլլար Թուրքիոյ մէջ և անոր շուրջ պատահած դէպքերուն, որոնք Թուրքիոյ դատապարտուած տիրապետութեան և անոր ժառանգութեան յարայոյզ հարցերը կը գրգռեն և հետևաբար Եւրոպայի դահլիճները ո՛չ նուազ և ալլապէս զբաղեցնելու անդիմադրելի ճակատագրականութիւնն ունին:

Տարակոյս չի կայ թէ Ասիոյ տիրացումը՝ ըլլայ ան եւրոպական գերիշխանութիւն մը և կամ բնիկ ցեղերու և ազգերու ինքնավարութիւն մը՝ անհունապէս կը գերաւէ դիւանագէտներու մտքերը: Ասիան, իր բնաշրջը ու հնարաւոր ապագայով, կը մտահոգէ, կը զբաղեցնէ Եւրոպան: Եւ արդէն հոգային նոր ստացումներու, առևտրական բազմապիսի մրցումներու, քաղաքական ու բարոյական շահերու, վերջապէս կորզումի առաքելքը դարձած է ան Եւրոպական պետութիւններու առջև՝ որոնք՝ ինչպէս իրողութիւնները կը ցուցնեն՝ ահագին կարևորութիւն ու գրեթէ առաջնութիւն կուտան իրենց ասիական քաղաքականութեան:

Մօտաւոր Արեւելք նորէն ու այս անգամ աւելի ծանրը հանգամանքներով բարդուած կը ներկայանայ: Հոն պատահած դէպքերու անստույգ ու վտանգաւոր յղութիւնը այնքան մտահոգիչ է որ դիւանագիտական շրջանակներու ուշադրութիւնը կը ստիպէ իր վրայ, հակառակ Ծայր. Արեւելքի գործերուն համադրաւիչ բնոյ-

թին: Այսպանիոյ սպառնական կեցուածքը, Մակեդոնիոյ կնճռոտ ու քաջքշուած դրութիւնը ու մանաւանդ Արարիոյ ապստամբութիւնը ծանրակշիւ կացութեան մը մէջ կը դնեն Թուրք կառավարութիւնը:

ՊԱՆԳՈՆՆԵՐԸ. — Մուրցթէկի բարենորոգմանց ծրարագիրը ստորագրելէ վերջ, Ռուսիա և Աւստրիա եղան եւրոպական այն երկու պետութիւնները որոնք՝ իրարու մէջ համաձայնելով՝ Պալքանեան գործերու վերին հսկողութիւնն ու Մակեդոնական բարենորոգումներու պատասխանատուութիւնն ստանձնեցին: Այդ թուականէն ի վեր, սակայն, շատ բան յայտնուեցաւ, շատ բան փոխուեցաւ: Նախ Մուրցթէկի բարենորոգմանց ծրարքին մեռելածին հանգամանքն ու անգորութիւնը երևան եկաւ ու յայտնի եղաւ թէ այդ ծրարքը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ՝ Եւրոպական Թուրքիոյ ըսթաթութութեան պահելու պատրուակին տակ՝ Ռուսիոյ կողմէն Աւստրիան և Աւստրիոյ կողմէն Ռուսիան կաշկանդելու դիւանագիտական համաձայնութիւն մը: Երկրորդ, պատահեցաւ որ Ռուսիա՝ Ծայր. Արեւելքով ու ներքին անակնկալ և յեղակարծ փոփոխութիւններով գրաւուած՝ իր ձախորդութիւններուն ու պարտութիւններուն հետեւանքով զգալապէս կորսնցուց քաղաքական այն հմայքն ու միջամտութեան այն ուժը զոր ունէր Պալքանեան գործերու մէջ: Ու պահ մը կարծուեցաւ, վախցուեցաւ նոյն իսկ, թէ Աւստրիա՝ Ռուսիոյ տկարացումէն օգտուելով՝ առանձինն ձեռք առնէ ալլանական ու մակեդոնական ինքիւնները և զանոնք իր շահերուն համաձայն ուզէ կարգադրել: Արտաքին արդեւքներէ և դժուարութիւններէ աւելի, որոնց մէջ էր եւրոպական ուրիշ պետութիւններու, այլ մասնաւորապէս Իտալիոյ ընդդիմութիւնը, ներքին պատճառներ գրեթէ անկարելի կը դարձնէին Աւստրիոյ առանձինն միջամտութիւնը: Ու կ'արժէ երկու խօսքով ի վեր հանել Աւստրիոյ ներքին կացութիւնը, որուն մօտալուտ ու անխուսափելի ձեւափոխութիւնը իր հեռահաս հետեւանքն ու ազդեցութիւնը կուենոյ եւրոպական Թուրքիոյ ճակատագրին վրայ: Աւստրո-Հունգարիա գերման, մաճառ, չեխ և սլաւ հակընդդէմ ու մրցակից ցեղերէ բաղկացած երկիր մըն է՝ ուր Գերմաններն՝ Աւստրիոյ և Մաճառներն՝ Հունգարիոյ մէջ բացարձակ մեծամասնութիւններ կը կազմեն: Աւստրիա և Հունգարիա իրարու կը կապուին վեհապետով մը, Յուրանց Ժօզէֆ, և սահմանադրութիւնով մը ու կը կազմեն աւստրո-Հունգար երկեակ կառավարութիւնը: Ցեղերու մրցումը, յամառութիւնը, զիրար ձուլելու ձգտումը ու իրարու վրայ առաւելակշիւ դիրք մը ձեռք բերելու անընդ և ներքին բառամէտական ու նախարարական տագնապները, որոնք իրարու կը յաջորդեն, գրեթէ անկարելի դարձուցած են ներկայ սահմանադրական ընթացքը: Ներքին այս կացութենէն անհունապէս կը փնտրուի Աւստրո-Հունգարիոյ արտաքին քաղաքականութիւնը: Աւստրո-Հունգար երկեակ կառավարութեան օրերը համրուած ըլլալով՝ հեռատես դիւանագէտներ կը պնդեն թէ ներքին այդ դժուարին ու կնճռոտ կացութենէն դուրս բնական ու տրամաբանական մէկ ճամբայ միայն կայ, այն է՝ բոլոր ցեղերու իրաւունքները ճանշալ հաւաստարապէս և անոնց ցեղային ձգտումներուն զոհացում տալ իրենց առանձինն շրջանակներուն մէջ, ու այսպէսով ստեղծել Աւստրիոյ Միացեալ Նահանգները, հոն բնակող ցեղերու դաշնակցութեամբ: Այս տեսակ լուծում մը սկիզբը պիտի ըլլայ, կը խորհին շատեր, Դանուբեան երկիրներու ընդհանուր դաշնակցութեան մը, Պալքանեան Միացեալ Նահանգներու, որուն պաշտպաններէն ու ջատագովներէն էր Մակեդոնական Քօմիթէի անդամ Փեօֆ. Մի-

խայլովութիւն:

Պալքաններու մէջ՝ համաձայնուած ու գործակից միջամտութեան մը անհրաժեշտ հարկը անշուշտ ստիպեց վերջերս այն տեսակցութիւնը զոր ունեցան, վենետիկի մէջ, իտալիոյ և Աւստրո-Հունգարիոյ արտաքին գործոց նախարարները: Աստիական ծովու և Ալպանիոյ մէջ իտալական և աւստրիական շահերու հակընդդիմութիւնն ի նկատի առնելով՝ կ'ենթադրուի թէ երկու նախարարները խնդրոյ նիւթ ըրած են Ալպանիոյ ներկայ կացութիւնն ու անոր հանդէպ իրենց ձեռք առնելիք միջոցները: Միւս կողմէն պէտք չէ մոռնալ՝ եթէ երբէք ստուգութիւն կայ հաղորդուած հեռագրալուրերուն մէջ՝ թէ Ալպանացիք ատենէ մը ի վեր սկսած են ցոյց տալ տեսակ մը ազգային ոգի, և՛ որքան որ դժուար ու անհաւատարի ըլլայ «քիթապսըղ առնալուտները միացնել հաւաքական ճիգի մը շուրջ՝ անոնք սկսած են անկախ հայրենիքի գաղափարին համար կազմակերպութիւններ ընել ու կռիւներ մղել: Այդ նպատակով Պալքաններու մէջ համաժողով մը գումարուած է՝ որուն ներկայ եղած են՝ Մօսկուոյ Արեւելքի գրեթէ ամէն կողմերէն եկող երկու հազար ալպանացի պատգամաւորներ: Համաժողովը երեք անգամներէ բաղկացեալ վարչական քօմիթէ մը կազմած է՝ որ Հռոմ մնալով, հոնկէ պիտի վարէ Ալպանիոյ անկախութեան շարժումը: Ազգային ապստամբութեան առաջնորդ ընտրուած է՝ նոյն համաժողովին կողմէ՝ իշխան Ալպէր Կիքա: Վիեննայի քաղաքական շրջանակները շատ հաւատք չեն ընծայեր ալպանական այս շարժումին և ոչ ալ մեծ կարեւորութիւն կը թուին տալ Ալպէր Կիքայի ձեռնարկներուն: Ինչ որ ալ ըլլայ, սակայն, Վիեննական իշխանութիւններու նպատակը՝ Ալպանիան և հին Սերպիան անխռով ջանալ ցուցնելու մէջ՝ սերպիական թերթերը կը շարունակեն վրդովիչ ու ծանրակշիռ լուրեր հաղորդել: Զինուած ալպանացիներու ստուար խումբեր կը խռովին իրէկի և փոկորէնտի շրջակայները: այս քաղաքներու պահակազօրքերը օրաւոր կ'աւելնան: Ալպանացիները կը սպառնան օրթոտօս քրիստոնեաներուն: Ռուսիոյ և Սերպիոյ հիւպատոսարանները պաշտպանուած են զինուորներու կողմէ: շատ մը քաղաքներու բնակիչները լեռները քաշուած են: Կաթօլիկ եկեղեցիներ կը թալոււին: Ալպանական խումբեր սկսած են նոյնիսկ Սերպ և Պուլկար սահմանադէպի մօտերը արշաւանքներ ընել:

Մինչ Ալպանիա անպատիժ, պաշտպանութիւն և ապրտամբ կը շարունակէ, Մակեդոնիա՝ մշտապես տագնապներու և ներքին կռիւներու մատնուած՝ ցաւալի պատկեր մը կը ներկայացնէ: Կարծես բաւական չըլլար թուրքին աւերն ու արհաւիրքը, ահա՛ Պուլկարի և Յոյնի, էքզարքականի և Պատրիարքականի ատելութիւններ այնքան սուր ու արինախանձ հանգամանք մը կ'առնեն հոն որ անոնք չեն քսամիր նոյն իսկ իրարու թաղուած մեռելներ գերեզմաններէն հանել՝ նախատելու և խոշտանգելու համար զանոնք: Յոյն ու Պուլկար հրոսակները փոխադարձաբար իրարու վրայ կը յարձակին և կը ջանան զիրար բնաջինջ ընել: Ներքին բզբտումի և փոխ-մրէժի վերջին տեսարանը կը պարզուի Զակոնիչանի գիւղին մէջ ուր Յոյները ահռելի ջարդ մը տուած են պուլկար գիւղացիներուն: Զիրար բնաջինջելու այս ծրագիրը առաջ տանելով՝ Յոյներն ու Պուլկարները կը ջանան իրենք զիրենք մեծամասնութիւն ցուցնել և Մակեդոնիան հեղինակել կամ պուլկարացնել: Յոյները՝ Մակեդոնիոյ վրայ իրենց պատմական իրաւունքը առաջ բերելով և յունական պատրիարքականներու մեծամասնութիւն մը ցուցնելով՝ կը պահանջեն որ Մակեդոնիա բաժնուի և անոր մէկ մասը

կցուի Յունաստանի: Պուլկարները, ընդհակառակը, Մակեդոնիոյ մէջ պուլկարները մեծամասնութիւն ներկայացնելով՝ կը պահանջեն որ ինքնավարութիւն տրուի անոր, որպէսզի աւելի դիւրին ըլլայ՝ ապագային՝ ինքնավար ու պուլկարացած Մակեդոնիան կցել Պուլկարիոյ: Այս կռիւը այնքան առաջ գացած, այնքան սուրցած է երկու կողմերուն միջև որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր ուղղութիւնն ու դասը պաշտպանելու համար մասնաւոր օռկան մը ունի Եւրոպայի մէջ: Այս պահուս Բարիզի մէջ կը հրատարակուի «La Mace'doine» թերթը որ Մակեդոնիոյ ինքնավարութիւնը կը փաստաբանէ և ուրիշ թերթ մը, «L'Hellenisme», որ ընդհանրապէս հեղինականութեան դասը և Պալքանեան խընդրոյն մէջ մասնաւորապէս բաժանումի և կցումի քաղաքականութիւնը կը պաշտպանէ: Մակեդոնիոյ ներկայ վիճակն ու հանգամանքները արտաքինապէս նպատաւոր ըլլալ կը թուին թուրքիոյ ծրագրներուն: Բայց ինչ որ ալ ըլլան Մակեդոնիոյ ցեղերուն ներքին կռիւները՝ Մէրցթէկի ծրագրին վիճումէն մինչև այսօր՝ արիւնի ու աճիւնի երկար հիւսուածքի մը մէջէն դուրս կը ցցուի իրողութիւն մը զոր կարելի չէ անտեսել, այն թէ՛ եւրոպական պետութիւնները՝ իրենց բոլոր ոճրագործ յապաղումներով հանգերձ՝ ու մասնաւորապէս Անգլիա, որուն ելեմտական առաջարկները վերջերս ընդունուեցան Մակեդոնիոյ համար, ջանացած ու յաջողած են նուազեցնել Մակեդոնիոյ մէջ թուրքի և հեղինակութիւնը: Կլատսթընի փափաքն ու առաջարկն է, Bag and baggage, որ կ'իրագործուի կամաց ալ ապահով, և քրիստոնեայ պետութիւնները Եւրոպական թուրքիոյ մէջ ծրարը ձեռքը կուտան թուրքին ու անոր կը ցուցնեն նորէն Ասիոյ անապատներուն ճամբան...

Ասիոյ անապատները... Բայց վերջապէս հոնկէ ալ կը գոռայ որոտումը բռնաւոր ու բարբարոս թուրքին դէմ: Արաբն է որ կ'ապստամբի: Անկումներու, աւերներու և արիւններու այն շարքը՝ որոնք օթօման պատմութիւնը կը կազմեն՝ չի հայթայթեր երբէք օթմանեան դահը այնքան դժուարեցնող դէպք մը որքան արաբներու ապստամբութիւնը: Ապտիւլ Համիտի և թիւրք իշխանութիւններու դէմ: Վեց ամիսէ ի վեր ապստամբութիւնը սկսած է ու կը շարունակուի: արաբները գրաւած են Սանաան և վռնտած են անկէ թուրք պաշտօնեաներն ու զօրապետները: Մահմուտ Եահեա, արաբ ապստամբութեան առաջնորդը, կամքի ու կորովի տէր մարդ, գլուխն անցած է 50,000 ապստամբներու:

Ըմբռնելու համար թէ ո՛րքան վրդովուած ու իրարանցած է Ապտիւլ Համիտ, կը բաւէ միայն ըսել թէ անկա ստիպողաբար Պուլիս հրաւիրած է Ապտիւլի փաշան, Արչիպէղազոսի վալին, ալպանացի մը, զոր Սուլթան Համիտ էնկիւրիէն Արչիպէղազոս աքսորած էր տալը տարի առաջ: Իր դահը սպառնալիքով շրջապատուած տեսնելէ վերջ միայն Ապտիւլ Համիտ իր քով կը կանչէ իր չի սիրած ու աքսոր զրկած անձերը: Կը կարծուի թէ Ապտիւլի փաշա մասնաւոր առաքելութեամբ մը Արաբիա պիտի զրկուի գործերը անուշի կապելու համար: Ի՞նչ պիտի կրնայ ընել, սակայն, այս ուշ մնացած պատուիրակութիւնը, քանի որ կ'ըսուի թէ արաբ ապստամբութիւնը այնքան առաջացած է որ Մահմուտ Եահեա առաջարկած է թուրք կառավարութեան ճանչնալ Արաբիոյ անկախութիւնը...

Ուշադրութիւն մեր նոր հասցէին՝

To The Editor of "HENTCHAK",

1731 P. O. Box, Boston, Mass., U. S. A.